

MAQOLA TARIXI

Qabul qilindi: 20-dekabr 2021

Ma'qullandi: 25- dekabr 2021

Chop etildi: 30- dekabr 2021

KALIT SO'ZLAR

Farg'ona vodiysi, Quva yodgorligi, Davan davlati, buddaviylik dini, shishasozlik, arablar bosqini, zarbxona.

Qadimgi Farg'onada miloddan avvalgi XI-VII asrlarda so'ngi bronza davrida, shakllangan dehqonchilik vohalarida joylashgan qishloqlar asosida shaharlar paydo bo'ladi. Qadimgi davrlarda Farg'onada Da-Van (mehmondost, ochiqko'ngil xalq) nomi bilan mashhur bo'ladi.

Xitoy manbalarining shohidligiga ko'ra eramizning boshlarida Farg'ona vodiysida 70dan ziyod shaharlar bo'lgan. Qadimgi an'analarga ko'ra, qaysi joyning axolisi 32 hunar bilan shug'ullansa, o'sha joy shahar deb xisoblangan. Farg'ona vodiysidagi shaharlarning asosiy qismi Sirdaryo sohillarida, uning irmoqlarida va shu kabi daryo va soy sohillarida joylashgan edi. Ana shu manbalarning guvohlik berishicha miloddan avvalgi III asrdan milodiy III asrgacha Farg'onada Davan davlati mavjud bo'ladi. Davan davlatining poytaxti

QUVA TARIXI

Ma'murov Diyorbek¹, Qo'shmaqov Akmaljon²

¹ FarDU Tarix fakulteti 2-bosqich talabasi,

² FarDU tarix fakulteti 2-bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.5815406>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada qadimgi Quva shahrining tarixiga oid ma'lumotlar bayon etilgan. Farg'ona vodiysida buddaviylikning yo'nalishlari va mazhablari haqidagi manbalar va buddaviylik ibodatxonasi xususida so'z borgan. Zarbxona va hunarmanchilikning turli tarmoqlari rivoji to'g'risida ham to'xtalib o'tilgan.

manbalarda Ershi nomi bilan ataladi. Lekin olimlar Ershi shahrining joylashgan o'rnini xaqida aniq bir fikrga kelmaganlar. Bu shaharning joylashgan o'rnini sharqshunos olimlar o'rtasida tortishuvlarga sabab bo'lib kelmoqda. Rus sinolog olimi N.Ya.Bichurin Xitoy manbalarini o'rganib qadimiy Ershi shahrini Qo'qon o'rnida ekanligini takidlaydi. Akademik Bobojon G'ofurova Ershi shahri hozirgi Konibodom shahri o'rnida deb ko'rsatgan. Keyingi yigirma yil davomida olimlar Ershi shahrini hozirgi O'zgan o'rnida, akademik Ahmadali Asqarov Andijon viloyatining Marhamat tumanining markazini qadimgi Ershi shahri joylashgan yer deb ko'rsatmoqdalar. Rus akademik olimi V.V.Bartold Ershi shahri hozirgi Quva shahri o'rnida deb takidlagan.

Hozirgi kunda ham olimlar o`rtasidagi tortishuvlar nihoyasiga yetmagan¹. Shuningdek ba`zi manbalarda: «No`shiravon otosi Qubod podshoh vaqti vafotiga yaqin Turkiston mamlakatini o`g`li No`shirovonga tayin qilib, Farg`onaning aksar joylarini ul obod qilgan ekan. Quboni Qubodni o`zi bino qilgan ekan. Farg`onaning poytaxti ul vaqtlarda Qubo ekan. Va ba`zi vaqtlarda Axsikent poytaxt bo`lgan» deb yozadilar². Taboqoti Tohiriy asarida shunday deyilgan: «Farg`ona shaharlaridan ko`hnalari Qubo va Aysi bo`lib... Avval poytaxt Qubo ekan» deb yozilgan. Akademik Bartord fikriga qo`shilib qadimgi Farg`ona poytaxti Ershi Qubo shahri o`rnida desak haqiqatga muvofiq bo`ladi. Chunki Quvadantopilgan budda ibodatxonasi va undagi ashyoviy dalillar, haykallar bu madaniyatning ildizlari naqadar qadimiyligini isbotlaydi³.

Quva shahri Farg`ona vodiysining eng qadimgi shaharlaridan biri. Tarixda bu shahar Qubod yoki Qubo deb atalib, keyinchalik Quva nomini oladi. Quva va Davan davlati to`g`risidagi ma'lumotlar miloddan avvalgi II asrga mansub Xitoy manbalarida keltirilgan⁴. O`sha davrlarda Quva kengayib ko`handiz, shahriston va rabot kabi 3 qismdan iborat bo`ladi. Shahar tevaragi 2 qator qalin va baland mudofaa devori bilan o`ralgan. Rabodda balandligi 3.6 metr yaxlit tagkursi ustida budda ibodatxonasi ko`tarilgan. Ibodatxona VIII asrlarda arablar tomonidan vayron qilinadi. IX-XII asrlarda Quva Farg`onaning yirik, ko`rkam va obod shahriga aylanadi. Bu

davrda Quva Farg`ona vodiysida Axsikatdan keyingi 2-shaharga aylanadi. Ibn Xavqal yozishicha, Quva Sayxun (Sirdaryo)gacha yetib boradigan nakr sohilida ko`tarilgan. Uning markazida Registon maydoni, ko`handizda jome masjidi, rabodida esa saroy, qamoqxona bozorlar joylashgan edi. Quva mog`ullar istilosi tufayli vayron etiladi va XIV-XVI asrlarda qasaba shaklida maskanga aylangan. Yoqut Xamaviy ham o`z kitoblarida Quva xaqida malumotlar yozib qoldirgan. Mahmud Qoshg`ariy esa «Devoni lug`atit turk» asarida ilova qilingan xaritada xam Quva shahri ko`rsatilgan edi⁵.

Quvani bir qator arxeolog olimlar tekshirib o`rganadilar. Tarixchi A.Muhammadjonovning fikricha shaharning nomi «Qavoybod», «Quvobod» yoki «Qaybod» shaklida talaffuz etilgan va Qaviylarning qarorgohi, tojkor hukmdorning taxti o`rnatilgan qasr va mamlakatning bosh shahri ma`nosini anglatadi.

Quvada 1956-1960-yillarda Y.G`ulomov boshchiligida V.D.Jukov, I.Axrorov, V.A.Bulatova, A.Muhammadjonov, X.Muhammedov, M.Aminjonov kabi arxeologlar qazishma ishlarini olib boradilar. O`rta asrlarda Quvaning umumiy maydoni 100-120 gektarni tashkil etgan. Shundan 12 gektari shahristonga tog`ri kelgan. Shahristonning shimoli-sharqiy burchagida Arki a`lo joylashgan edi. Uning maydoni 1 gektarni tashkil qiladi. Hozirda shahriston va ark qoldiqlari saqlanib qolgan. Quvada so`ngi arxeologik ishlar 1998-yil amalga oshirilgan. Buning

¹ Yigitali Usmonov. Jannat bog`i. Farg`ona, 1995. – B. 19-20.

² Ibrat. Farg`ona tarixi. Toshkent, 2005. – B. 48.

³ Yigitali Usmonov. Jannat bog`i. Farg`ona, 1995. – B. 20.

⁴ Ablat Xo`jayev. Farg`ona tarixiga oid malumotlar. Farg`ona, 2013. – B. 71.

⁵ O`zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 2009. T. 11. – B. 125-126.

natijasida shahristonning janubiy mudofaa devori ostidan 8 metrdan ziyod chuqurlikdan miloddan avvalgi II-I asrlarga oid moddiy madaniyat buyumlari topilgan. 1998-yilgi arxeologik ishlar natijasida shaharning 3 ta darvozasinig o`rni aniqlangan. Shahar harobasi o`rnida turarjoy binolari qoldiqlar va uning shimolida esa VII-VIII asrlarga oid buddaviylik ibodatxonasi topilgan. U tabiiy bo`rtib chiqqan tepalikka qurilgan bo`lib, eng cho`qqisiga toshdan qilingan zina-poya yetaklaydi va mahalliy aholi yashash joyidan balandlikda turib, shaharning uzoq nuqtalaridan ko`rinib turadi. Shaharchaning aholi yashovchi dahalaridan u zinapoyali poydevor ustidagi paxsadan qurilgan devor bilan ajratilgan. Qishloq hududida bir necha bor olib borilgan arxeologik qazishmalar paytida turli davrlarning ko`plab madaniy qatlamlari qazilgan va bu ajablanarli emas, chunki yangi shahar har doim eski xarobalari ustida qurilgan.

Quvaning muhim siyosiy va iqtisodiy mavqeyi shaharda zarbxonaning mavjudligi bilan ham ko`rsatib o`tilgan. Quvada tangalar X asrda chiqarilganligi 50-yillarning oxirida isbotlangan. 50-yillarda olib borilgan qazish ishlari davomida Quvada Farg`ona vodiysidan tashqarida noma'lum bo`lgan 21 tangadan 14 tasi topilgan. Ushbu tangalar bronzadan quyilgan va tashqi ko`rinishida xitoycha «u-shu» ga o`xshaydi. Ular yumaloq, kattaligi jihatidan bir oz farq qiladi. Diametri 2,7 va 2,9 sm bo`lgan taniqli namunalar mavjud. Tangalarning markazida 0,8 x 0,8 sm to`rtburchak teshik bor. Tangalarning aylana old tomonida va teshik perimetri

bo`ylab chegaralaydigan bo`rtmalar bor. Teshikning chap tomonida turkiylarning «Hoqon « sarlavhasi so`g`d yozuvida yozilgan. O`ng tomonda tanga chiqargan hukmdorning tang`asi (umumiy belgisi) bor⁶.

Arab manbalarida ma'lum bo`lishicha, Quva odatdagi sharq shahar bo`lib, uch qismdan iborat bo`lgan: qo`rg`on - shahriston, devor bilan o`ralgan shahar va rabodlar – shahar atrofidagi savdo va hunarmandchilik aholi punktlari. Shahar qurilish rejasi kvadrat shaklga yaqinroq bo`lib, balandligi 10 metrgacha bo`lgan qal`aning bir qismi saqlanib qolgan; shimoldan, janubdan va sharqdan shahar atrofi bilan o`ralgan bo`lib, uning zonasi yodgorlik markazidan 1 km uzoqlikda joylashgan.

Shaharda madaniy qatlam 9 metrgacha, yuqori qatlamlar to`liq o`rganilgan. Shahristonda XI-XII asrlarga oid turar joylarni rivojlantirish hududlari (ichki hovlisi bo`lgan uylar) qazilgan. Shahriston markazida o`choqlari bo`lgan VII-VIII asrlarning to`g`ri to`rtburchak shaklidagi bir necha xonalari o`rganilgan. (yassi qoplama 4 ta yog`och ustunlar bilan ko`tarilgan). Shahristonning shimolida VII asrga oid ibodatxona yoki ibodatxona majmuasi bo`limlari qazilgan bo`lib, ular qator kirish xonalari, markaziy hovli va ikkita katta zaldan iborat bo`lgan. Rabot (qishloq) da ishlab chiqarish izlari bor: sirlangan va sirlanmagan idishlar, g`isht pechi (Shahristonning shimoli-g`arbiy qismida), shisha ishlab chiqarish ustaxonalari qoldiqlari topilgan. Arxeologik qazishmalarning birinchi natijasi qadimgi Quvada hunarmandchilikning mislsiz gullab-yashnaganligini tasdiqlaydi.

⁶ Arxiv.uz

Bugungi kunda shahar butun Farg'ona vodiysi uchun shisha ishlab chiqarish markazi bo'lganligi to'g'risida allaqachon ilmiy dalillar mavjud. Quvadagi shisha shu qadar arzon bo'lganki, undan ko'plab uyro'zg'or buyumlari tayyorlangan: shisha idishlar, vazalar va idishlarning chiroyli namunalari va bolalar beshiklari uchun shisha idishlar barchasi shishadan yasalgan.

Shaffofdan qora ranggacha bo'lgan shisha rangi shakli jihatidan butunlay boshqacha bo'lgan. VIII-IX asrlardagi xitoy yilnomalari tasdiqlashi bo'yicha, o'sha paytdagi Farg'ona hukmdori o'zining shisha ishlab chiqaruvchilarini «samoviy imperiya» ga yuborib, «shisha ishlab chiqarish sirini» taqdim etgan, o'zlashtirgan holda u yerda shisha tayyorlashga yaroqli kvarts qumi topishgan⁷.

Quvadagi qazishmalar natijasida butun turar-joy maydoni topilgan, ammo ekspeditsiyaning asosiy kashfiyoti buddaviylik ibodatxonasi edi. Buddistlar majmuasining qoldiqlari keyingi davrlar qatlami ostida, shu jumladan X-XI asrlarga oid uch qavatli dafn marosimlari o'tkaziladigan joy ostida yashiringan. Ibodatxonani qurish paytida paxsa va loy g'ishtlardan foydalanilgan, pollari yog'och bo'lgan. Uning qudratli devorlari ikki metrdan oshmagan balandlikda saqlanib qolgan, shunga qaramay bu topilma tadqiqotchilarga buddistlar majmuasini qayta qurish imkoniyatini berdi. Ibodatxonaning janubiy qismida, chuqur joyida, yog'och soyabon ostida ayvon mavjud bo'lgan. Ayvon devorida haykallar uchun fon bo'lib xizmat qilgan rasm qoldiqlari topilgan. Ikki otliq haykalning

parchalari va ularga hamroh bo'lgan askarlar ham bor edi. Ibodatxonada monumental haykallarning parchalari, turli xudolarning haykallari mavjud bo'lib, ular Farg'ona vodiysida buddizmning tarqalganini tasdiqladilar. Buddaviylik dini ibodatxonasiga kirish eshigi yaqinida, bo'yi ikki yarim metr bo'lgan Buddaning loydan yasalgan haykali ko'milib qolgan. Yaqin atrofida boshqa buddaviylikka oid haykallar parchalari, shu jumladan buddaviylik himoyachisi, qora rangga bo'yalgan Shri Devi ma'budasining boshi topilgan⁸. Olimlar ibodatxonaning ayvondagi haykaltaroshlik kompozitsiyasida Shri Devi boshchiligidagi Mara iblisleri rahbarlari (Bodhi daraxti ostida mulohaza yuritgan shahzoda Siddhartha Gautama iblislarining vasvasasi) Buddaning dushmani bilan bo'lgan ezgu kuchlarning kurashi tasvirlangan deb taxmin qilishmoqda.

Tadqiqotlarda Maheshvara («Buyuk Xudo») va Buddha Vajraharaning tasvirlari topilgan. Ko'rinishidan, dastlabki o'rta asrlarda Quvada Vajrayana yo'nalishi bilan bog'liq budda ibodatxonasi bo'lgan - bu mustaqil qarash, xulqatvor vameditatsiya amaliyoti bilan Buyuk Mahayana yo'lining motivatsiyasi va falsafasiga asoslangan tezkor o'zgartirish usuli⁹. Mutaxassislarining tadqiqotlariga ko'ra, Quvada buddaviy ibodatxonaning bunyod etilishi buddaviylikning yangi yo'nalishi Vajrayana bilan bog'liq bo'lib, uning shakllanishi I ming yillik o'rtalariga borib taqaladi. Quva ibodatxonaidagi haykallar Baqtriyada keng tarqalgan loy ganch plastikasi texnikasi asosida ishlangan,

⁷ Arxeologiya.uz

⁸ <https://hozir.org/> O'rta Osiyoda buddaviylik

⁹ Ablat Xo'jayev. Farg'ona tarixiga oid malumotlar. Farg'ona, 2013. – B. 128.

o'ziga xos jihati ko'zlar o'rniga qora va oq toshlar qadalishadir.

Tibetliklar Xinayana, Mahayana va Vajrayanani uchta yo'nalish deb hisoblashadi. Bu yo'nalishlar buddaviylik yo'lining uchta asosiy bosqichini tashkil etadi. Tibet nuqtai nazaridan ma'rifat yo'lini tutgan kishi avval Xinayana, keyin Maxayana va nihoyat Vajrayana bilan shug'ullanadi¹⁰.

Quvada buddaviylik majmuasi qurilishining aniq sanasi hali aniqlanmagan. Uning gullab-yashnagan davri VII asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri kelganligi va VIII asrda ibodatxona arablar tomonidan vayron qilinganligi aniqlangan. Nima bo'lganda ham, ibodatxona va ibodatxona xarobalarida inshootni yo'q qilingan yong'inning aniq izlari bor. Arablar bosqinidan so'ng O'rta Osiyoda boshqa dinlar qatori buddaviylik dinining ham o'rnini islom dini egallaydi. Quvadagi buddaviylik ibodatxonasi esa Qutayba ibn Muslim farmoni bilan vayron etiladi¹¹.

Xulosa qilib shuni aytishimiz Quva shahri miloddan avvalgi asrlarda tashkil topgan. Bu shahar butun Farg'ona vodiysi bo'ylab shishasozlik markazi bo'ladi. Suningdek Quva shahri buddaviylik dinining O'rta Osiyo bo'ylab tarqalishida muhim rol o'ynagan. Shuningdek bu yerdan topilgan moddiy buyumlar dunyoning ko'plab davlatlarida saqlanmoqda. Quva shahrining xarobalarini o'rganish ishlari so'ngi yillarda sustlashib ketmoqda. Bu esa bu yerdagi arxeologik yodgorlikni vayron bo'lishiga olib kelmoqda. Agarda Quvadagi arxeologik yodgorlikni o'rganish jarayoni davom ettirilsa Farg'ona vodiysi ham turizmni rivojlanishiga turtki bo'ladi. Chunki Farg'ona vodiysida arxeologik yodgorliklar bir biriga yaqin joylashgan. Lekin oxirgi yillarda aholining shavqatsizlarcha munosabati tufayli Quva arxeologik yodgorligi xaroba ahvolga tushib qolmoqda. Buning oldini olish uchun arxeologik yodgorlikni davlat muhofazaga olish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yigitali Usmonov. Jannat bog'i. Farg'ona, 1995. – 101 b.
2. Farg'ona o'lkashunosligi. Farg'ona, 1996. – 167 b.
3. Ablat Xo'jayev. Farg'ona tarixiga oid malumotlar. Farg'ona, 2013. – 289 b.
4. Ibrat. Farg'ona tarixi. Toshkent, 2005. – 183 b.
5. Arxiv.uz.
6. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Фергана>
7. Yodgorlik.uz.
8. <https://hozir.org/> O'rta Osiyoda buddaviylik
9. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 2009. T. 11.

¹⁰ Ablat Xo'jayev. Farg'ona tarixiga oid malumotlar. Farg'ona, 2013. – B. 71.

¹¹ [www. Google//Meros.uz](http://www.Google//Meros.uz)